

KÖZLEMÉNYEK

CHÖVEK ISTVÁN

AZ 1876-OS SZERB—TÖRÖK HÁBORÚ HATÁSA AZ OROSZ KÖZGONDOLKODÁSRA*

Az utóbbi időben mind a marxista, mind pedig a polgári történeti irodalomban megszorodtak azok a munkák, melyek a társadalomfejlődés objektív törvényszerűségeinek feltárása mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak a mintegy katalizátorként működő szubjektív faktor, a közvélemény szerepének is.¹ Ennek a területnek a megismeréséhez alapvető forrásként használják az újságokat, melyek jól ismert korlátaik ellenére alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom egy-egy rétegének kül- és belpolitikai kérdésekkel kapcsolatos elképzeléseibe. Hogy az így kirajzolódó kép mennyire hiteles, azt csak a más forrásokkal való egybevetés során állapíthatjuk meg, melyek közül erre a célra a legalkalmasabbak a kifejezetten nem publikálásra szánt dokumentumok, levelek, naplók, memoárok, s ezek mellett a szintén nem a publicitás igényével készült hivatalos anyagok, az archívumok különböző fondjaiban.²

Jelen munkánk célja, hogy ilyen forrásanyagra támaszkodva bemutassa, milyen hatással volt Oroszország közvéleményére az 1876-os szerb—török háború,

* Jelen közlemény egy készülő, terjedelmesebb mű része. A magyar hadtörténelemhez csak áttételesen és érintőlegesen kapcsolódik, megjelentetését mégis indokoltnak találtuk a hazai szakirodalomban még nem általános, újszerű módszertani megközelítés és a mindeddig ismeretlen forrásbázis feldolgozása miatt. — A Szerk.

1 A közvéleménnyel foglalkozó munkák közül felsorolunk néhány említésre méltó marxista és polgári munkát. *Marxista munkák:* *Alekszejev, B. K.—Doktorov, B. Z.—Firszon, B. M.:* Izucsenyije obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi organizacii isszledovanyij. Szocialnije isszledovanyija. (Szoc. isszled.) Moszkva, 1981. №. 1. 78—85. o.; *Üök:* Izucsenyije obscsesztvennogo mnyenyija. Opit i problemi. Szoc. isszled. Moszkva, 1979. №. 4. 23—24. o.; *Bajdak, L. Sz.:* Informirovannoszty i obscsesztvennoje mnyenyije. V kn.: Ideologicseszkaja rabota i formirovanyije obscsesztvennogo mnyenyija. Moszkva, 1977. 6—20. o.; *Fedotova, L. N.:* K isztorii isszledovanyij obscsesztvennogo mnyenyija. Szoc. isszled. Moszkva, №. 4. 161—169. o.; *Gorskov, M. K.:* Obscsesztvennoje mnyenyije i jego gyejsztvitelinoszty. Politjicseszkoje szamoobrazovanyije. Moszkva, 1981. №. 4. 28—35. o.; *Üök:* „Obscsesztvennoje mnyenyije” kak szociologicseszkaja katjgorija. Szoc. isszled. Moszkva, 1980. №. 4. 49—58. o.; Izucsenyije obscsesztvennogo mnyenyija v razvitom szocialisztjicseszkom obscsesztve. (Metodologicseszkaja osznova, metogyika i opit empiricseszkoje isszledovanyija.) Moszkva, 1980.; *Kuserec, V. I.:* K voproszu ob upravljicseszkih szvojsztvah obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi naucsnoho kommunizma. Kijev, 1979. vt. 43. 89—97. o.; *Vojnova, V.—Csernakova, N.:* Iz opita kompleksznogo izucsenyija obscsesztvennogo mnyenyija. Obscsesztvennije nauki, Moszkva, 1981. №. 5. 140—146. o.; *Vetrov, A. I.:* Politjicseszkaja agitacija v szisztjeme formirovanyija i izucsenyija obscsesztvennogo mnyenyija. Avtoreferat. Moszkva, 1980.

Polgári történetirők: American Social Thought. Sources and Interpretations. Red. *Mc. Giffert* and *R. A. Skotheim*. Massachusetts, California, London, Ontario, 1972.; *Cantrie, H.:* Public Opinion Surveys. London, 1944.; *Carlson, R. O.:* Communications and Public Opinion. London—Prága, 1975.; *Childs, H. L.:* Public Opinion (Nature, Formation, and Role). London, 1965.; *Christenson, R. M.* and *Mc. Williams:* Voice of the People: Readings in Public Opinion and Propaganda. London, 1967.; *Crotty, W. J.:* Public Opinion and Politics. New York—London, 1970.; *Dezter, L. A.* and *White, D. M.:* People, Society and Mass Communications. New York—London, 1964.; *Erikson, R. S.:* American Public Opinion. Its Origins, Content and Impact. New York, 1973.; *George, M. D.:* English Political Caricature: A Study of Opinion and Propaganda. Oxford, 1960.; *Gooch, G. P.:* Germany and the French Revolution. London, 1965.; *Halloran, J. D.:* Control or Consent? A Study of the Challenge of Mass Communication. London, 1963.; *Harvey, J., Smith W. P.:* Social Psychology. Saint Louis, Mosby, 1977.; *Honenberg, J.:* Between Two Worlds: Policy, Press and Public Opinion in Asian-American Relations. New York, 1967.; *Horowitz, I. L.:* Philosophy, Science and the Sociology of Knowledge. New York, 1961.; *McKinnon, W. A.:* Public Opinion to 1828. On the Rise, Progress and Present State of Public Opinion in Great Britain and other Parts of the World. London, 1971.; *Lippman, W.:* Public Opinion. New York—London, 1965.; *Schettler, C.:* Public Opinion in American Society. New York, London, 1960. *Tucker, N.:* Understanding the Mass Media. London, 1966.

2 *Kan, A. Sz.:* Isztoosnyikovegyenyije. Teoretjicseszkiye i metodologicseszkiye problemi. Moszkva, 1969.

mely egész Európa határozott kívánsága ellenére tört ki, jelezvén a keleti kérdés³ újabb fázisának kezdetét is.

A XIX. század hetvenes éveinek derekára az oszmán birodalom csak totális erőszak árán volt képes összetartani széthullófélben levő szervezetét. Az oszmán-török állam történelmének legnagyobb válsága, 1875-ben, egy jelentéktelennek tűnő antifeudális felkelésből bontakozott ki, melynek kiindulópontja Hercegovina, illetve Bosznia volt. A felkelés fokozatosan fegyveres felszabadító mozgalommá terebélyesedett. Az 1876-os bolgár események már kifejezetten felszabadító jelleget viseltek, melyeknek bestiális vérbe fojtása egész Európa közvéleményét a török birodalom ellen hangolta. Ebben a nemzetközi légkörben a török birodalom félfüggetlen tartománya, az autonómiával rendelkező Szerbia, 1876. június 30-án hadat üzent a török kormánynak, bízva abban, hogy Oroszország, amely addig is minden lehetséges módon támogatta a szerb függetlenség ügyét, feltétlenül beavatkozik az eseményekbe, hiszen az orosz—török konfliktus kirobbanása már egyébként is várható volt. A hadüzenethez július 1-én Montenegró is csatlakozott, mely ugyan szintén török felségterület volt, gyakorlatilag megközelíthetetlen hegyei rejtekén azonban egész történelme során viszonylag sikeresnek mondható ellenállást fejtett ki az oszmán-török birodalommal szemben.

Érdeemes futó pillantást vetni Szerbia sajátos történelmi fejlődésére, mely végül arra predesztinálta, hogy ezt az egész Európát lázba hozó lépést megtegye.⁴ A XIV. században még virágkorát élő szerb államot 1389-ben a rigómezei csatában súlyos vereség érte az ekkor még bizánci zsoldban harcoló törökök révén, melynek következményeként az addig csaknem a fél Balkán-félszigetet uraló szláv államot vazallus fejedelemséggé tették. A Hunyadi János Magyarországgal történő szövetkezésre tett kétségbeesett szerb kísérletek okot adtak a törököknek arra, hogy teljesen bekebelezzék ezt az államot is. Ettől kezdve egészen a XVIII. század elejéig Szerbia az oszmán-török birodalom egyik nem túl fontos tartománya, és semmi több. A török terjeszkedés elakadása azonban arra a reményre jogosította a balkáni szláv népeket, hogy a rég várt függetlenséget visszaszerezhetik, és ebben Szerbia járt az élen.

A napóleoni háborúk a Balkánra is elhozták a változások szükségességének gondolatát, és III. Szelim szultán komolyan fontolóra vette bizonyos reformok bevezetésének lehetőségét, különösen az 1789 és 1791 között zajló orosz—osztrák—török háború után, mely ugyan török győzelmet hozott, de a szultán ennek ellenére jelentős kiváltságokat adományozott a belgrádi tartománynak, mely a háború idején komoly segítséget nyújtott a császári-királyi osztrák csapatoknak. Ezzel elejét kívánta venni a káros következményekkel járó feszültségnek, mely a birodalom egysége szempontjából kellemetlen következményeket eredményezhetett. A szultánnak azonban nem volt ereje, hogy érvényt is szerezzen intézkedésének a janicsárok akarata ellenében, akik Belgrádban boszszúból 72 kenézt kivégeztek. A szerbek jogos önvédelmi harcának vezetését egy Karadjordje nevű volt katona vállalta magára, a mozgalom pedig az 1793—1794-es kiváltságok visszaállítását tűzte ki célul. Harcukat az orosz kormány ekkor pénzzel támogatta. A szkupstina — a szerb nemzetgyűlés — összehívásával az önálló szerb állam kiépítése kezdetét vette. Nagy segítséget jelentett, hogy 1806-ban Oroszország háborút indított Törökország ellen, s egy év múltán létrejött a hivatalos orosz—szerb szövetség is. A megszilárdult helyzetben

3 L.: *Diószegi István*: Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Budapest, 1967. 261—277. o.

4 L.: *Niederhauser Emil*: Forrongó félsziget. A Balkán a XIX—XX. században. Budapest, 1972.

Karadjordjét örökös fejedelemmé választották, aki hat miniszterrel kormányt alakított. Az európai politikai helyzet azonban nem kedvezett a szerbek törekvéseinek. Napóleon és I. Sándor 1807-es békéje lehűtötte a szerb—oroszcsofolatokat, és bár az orosz—török háborút lezáró 1812-es bukaresti béke tartalmazta, hogy a Portának szavatolnia kell Szerbia függetlenségét, az időközben meginduló napóleoni intervenció Oroszország minden erejét igénybe vette, s a bukaresti béke II. Mahmud „erős kezében” jelentéktelen papírdarab maradt csupán.

Karadjordje kénytelen volt elmenekülni, de II. Mahmud a közvetlen megtorlások után visszaállította az 1790-es állapotokat, s Karadjordje egyik vetélytársát, Obrenović Milošt nevezte ki főkenézzé. Miloš egyelőre elfogadta a status quót, és Oroszország Napóleon felett aratott győzelme után csak autonómiát kért Szerbiának, de ezt is csak 1820-ban szentesítette a szultáni akarat. 1835-ben azonban felkelés robbant ki Miloš patriarchális abszolutizmusa ellen, és gazdaságilag, valamint politikailag háttérbe szorított ellenfelei 1838-ban alkotmány kiadására kényszerítették, melynek lényege az volt, hogy a szkupstina helyett egy 17 tagú tanács bevonásával kellett volna kormányoznia a fejedelemséget. Ő azonban nem tudott, és nem is akart változtatni módszerein, ezért egy év múlva inkább lemondott. Fia és utódja Mihály 1842-ben követte apja példáját.

Az „alkotmányvédők” ekkor Karadjordje fiát, Karadjordjević Sándort hívták meg a trónra. Az új fejedelem a belpolitikában szabad kezet biztosított az őt megválasztó „alkotmányvédőknek”, mivel érdeklődését főként a nagyszerb államról szóló elképzelések kötötték le. Az 1848-as forradalmak és a krími háború eseményeibe nem avatkozott be Szerbia, de ez a passzivitás Sándor trónjába került: 1858-ban — engedve a felháborodott ellenzék követelésének — kénytelen volt összehívni a nemzetgyűlést, és lemondani.

A trónutódlás kérdését igen nehezen eldöntő huzavona után is felemás megoldás született; visszahívták Obrenović Milošt, aki ott folytatta tevékenységét, ahol húsz esztendeje abbahagyta, s csak egy év múlva hirtelen bekövetkező halála mentette meg Szerbiát az újabb politikai bonyodalmaktól. Utódja újra Mihály lett, aki elsősorban a külpolitikára koncentrálna erejét. Szerbia teljes függetlenségének kivívását tekintette fő feladatának, majd ez után a balkáni vezető szerep megszerzését. A Porta ekkor már nem volt abban a helyzetben, hogy megakadályozza a tervek valóra váltását. Mihály elérte, hogy 1867-ben az utolsó török erődítményt is kiürítették az évszázados elnyomók, Szerbia függetlenítette magát.

Amennyire sikeresnek mondható Mihály külpolitikája, annyira szerencsétlenül alakult az ország belső életét alakító tevékenysége. A hatalomra éhes burzsoázia Jovan Ristić vezetésével lemondásra akarta bírni a fejedelmet, de az nemet mondott, ezért meggyilkolták, majd kiskorú unokaöccsét, Milánt ültették a trónra, aki helyett egy háromtagú régenstanács gyakorolta a hatalmat nagykorúsága eléréséig. Ezután pedig a legfontosabb miniszteri tárcák birtokosai lettek. J. Ristić például a külügyminiszteri posztot szerezte meg. A régenstanács Mihály impozáns balkáni politikáját kívánta volna folytatni, de a belső problémák megoldása sürgető szükségszerűségként jelentkezett, s mivel őket is ez a hullám hozta felszínre, tudták, hogy bizonyos lépéseket tenni kell. 1869-ben új alkotmányt, 1873-ban pedig iparfejlesztési törvényt adott ki Milán, mindkettő erősen konzervatív jelleget viselt magán. Elkerülhetetlen volt egy újabb ellenzék kialakulása, melynek szervezeti keretet a Radikális Párt adott. Veze-

tője Svetozar Marković lett, akinek programjában már az utópikus szocializmus elemei is fellelhetők.

Ilyen körülmények között kapta a hírt Milán a hercegovinai és boszniai felkelésről, majd a bolgárok megmozdulásáról. Mindenki világosan látta, külső segítség nélkül ezek a mozgalmak nem tarthatják fenn sokáig magukat, Milán tehát meglehetősen nehéz helyzetbe került. Eleinte Európa nagyhatalmainak példáját követve semleges maradt, illetve a várakozás álláspontjára helyezkedett. De a bolgár felkelés bestiális vérbe fojtását követő belső és külső erkölcsi nyomás olyan súlyos volt, hogy nem tudott előle kitérni. Ugyanakkor Európa hivatalos véleménye továbbra is az volt, hogy ez a török állam belügye, melyet magának kell megoldania.

A Milán fejedelem addigi, semlegességet eredményező politikájára ható erőteljes külső erkölcsi pressziót azonban kompenzálta, sőt időlegesen el is halványította az a belső feszültség, mellyel szemben tehetetlennek mutatkozott a szerb fejedelem. A közvélemény sürgető nyomásának negligálása, a török birodalom szláv népei elkeseredett harcának további télen szemlélése trónjába kerülhetett. Másrészt az aktív politika Szerbia régi egyesítési szándékát sem kerestezte, tehát elvi akadályá szintén nem volt a fegyveres beavatkozásnak. Gondot csak a gyakorlati megvalósítás okozhatott, hiszen Szerbia — a szakértők egybehangzó állítása szerint — korántsem volt felkészülve a háborúra, s Milán számára a vesztes háború is rendkívüli kockázatot jelentett: az ország addigi státusának megszűnését hozhatta magával, visszatérést a török középkorba. A szerb fejedelem kedvezőtlen fordulat esetén nyilvánvalóan támogatásra számított Oroszország részéről, melynek adott politikáját, a „semleges szlávbarátságot”, ideiglenes kényszerhelyzetnek tekintette, amelyből — szerinte — Oroszország is várta a kitörés lehetőségét. Erre a feltételezésre alapot szolgáltatott az a kétségtelen, szlávokat támogató össznépi demonstráció, mellyel az orosz kormánynak is számolnia kellett, ha nem akart súlyos következményekkel járó belső problémákba bonyolódni.

A dinasztikus orosz külpolitika valamennyi addigi Törökország elleni háborújában a stratégiailag rendkívül fontosnak tartott Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzését tekintette fő feladatának, mindaddig azonban kudarc kísérte próbálkozásait. Most pedig, az újabb alkalom küszöbén, a három császár szövetsége kötötte meg a kezét, s nem kevéssé járult hozzá tétovázásához a krími háború szinte sokkoló hatása sem. Ezért úgy döntött, hogy a balkáni szlávok törökellenes harcába történő nyílt beavatkozást igen alaposan elő fogja készíteni mind diplomáciai, mind pedig katonai téren. Ezért eleinte titokban, később egyre nyíltabban támogatta mozgalmait, ideológiai alapként a szláv egység gondolatát használva. Szerbia tehát nem minden alap nélkül reménykedett Oroszország aktivizálódásában. Az orosz beavatkozás veszélyes következményei sok politikust és közéleti személyiséget visszariasztottak a háború gondolatától Oroszországban, de látva a belső szlávbarát mozgalom erőteljes, fokozódó nyomását, ők is latolgatni kezdték a különböző alternatívákat.

Ismeretes, hogy felsőbb körökben a bosznia—hercegovinai felkelés kirobbanásától kezdve nem volt egység Oroszország balkáni politikájának megítélését illetően. Leegyszerűsítve a kérdést, a cselekvők és a békés rendezés híveinek pártját lehetett elkülöníteni közöttük.

Az aktívabb külpolitikai kurzus kialakítását sürgette például Alekszandr Alekszandrovics nagyherceg trónörökös (a későbbi III. Sándor), Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, a cár testvére, N. P. Ignatyev, a konstantinápolyi

orosz követ, A. Sz. Jonin, a Raguzában akkreditált orosz konzul, a cárné és környezete, valamint jó néhány ismert közéleti személyiség. A békés rendezés elvének primátusát hangoztatta maga A. M. Gorcsakov kancellár, M. H. Reiter pénzügyminiszter, D. A. Miljutyin hadügyminiszter mindaddig, míg a hadseregreform meg nem valósul elképzelései szerint; P. A. Valujev, az állami javak minisztere, volt belügyminiszter, A. Je. Tyimasev belügyminiszter, Je. P. Novikov volt bécsi követ, P. A. Vjazemskij herceg, szenátor, az államtanács tagja, stb.⁵

„Mindaz, ami itt a keleti kérdés ürügyén történik — írta pl. P. A. Vjazemskij herceg sokszor és sokak által idézett levelében —, az egy rejtélyes lidércnyomás... Minden gátat áttörve tombol az áradat, és terjed mindenfelé... De a háború számunkra nemcsak káros lehet, hanem a véget is jelentheti.”⁶

Őt még a krími háború sokkhatása tartja ebben a mereven elutasító állapotban, de ha figyelmesen tanulmányozzuk egyéb indokait, hamarosan rábukkunk egy racionális érvre is, mely szerinte egyértelműen a háború ellen szól.

„Még mindig jobb, ha a szomszédunk egy gyenge, öreg, rozoga Törökország — írja —, mint egy fiatal, erős, demokratikus Szlávia”⁷ — és ezzel az elképzelésével nem állt egyedül Oroszországban.

A szerbek és montenegróiak azonban bizonyára nem ezekre a körökre számítottak, amikor Belgrád június 30-án, Cetinje pedig július 1-én — Oroszország és Ausztria-Magyarország hivatalos figyelmeztetése ellenére — hadat üzent a Fényes Portának. Ezt a konfliktust ugyanis már csak elvben lehetett Törökország belügyének minősíteni, gyakorlatilag nemzetközi bonyodalom volt, melynek veszélye 1875 nyara, a bosznia—hercegovinai válság óta Damoklesz kardjaként függött Európa békéje felett.

A hadüzenettől kezdve Oroszország is kénytelen volt nyíltabb lapokkal játszani, nem követhette azt az addigi gyakorlatot, mely szerint titokban támogatja a felkelőket, hivatalosan pedig a békés rendezés elvét vallja.

Oroszországon kívül azonban mozgásba hozta diplomáciai gépezetét Európa szinte valamennyi nagyhatalma, mivel a balkáni problémák végső rendezésébe valamennyien beleszólást reméltek.

A szláv nagyhatalom balkáni terjeszkedése elsősorban Anglia törökországi érdekeltségéit veszélyeztette, piaci lehetőségeit, a tengerszorosokon való áthajózást, de kétségessé tette Földközi-tenger feletti uralmát is. Az angol diplomácia ezért minden erejével támogatta a török birodalmat, és minden egyéb megfontolást háttérbe szorítva szembe helyezkedett az orosz cár által támogatott balkáni felszabadító mozgalmakkal.

Hasonló volt az Osztrák—Magyar Monarchia álláspontja is a keleti kérdésben, hiszen a felszabadító harcok sikere esetén mind belső stabilitása, mind pedig katonai helyzete veszélyben forgott. Nemkívánatos volt számára déli határai mentén egy orosz támogatással létrejövő erős szláv állam szomszédsága.

Nem volt közömbös az sem, hogyan foglal állást a keleti kérdést illetően Európa legerősebb katonai potenciáljával rendelkező állama, Németország, mely közvetlenül még nem volt érdekelt a Balkánon, de abban igen, hogy az iniciatívájára létrejött három császár szövetsége ne bomoljon fel, mivel Franciaország ellen irányuló tervei csak két keleti szomszédjának jóindulatú semlegesége esetén járhattak sikerrel. Ezért részben örült, hogy azok ellentétei a Balkánon ütköznek, másrészt igyekezett ezeket az ütközéseket tompítani, melynek

⁵ L.: *Palotás Emil*: A Balkán-kérdés az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Budapest, 1972.

⁶ *Tatyiscsen, Sz. Sz.*: Imperator Alekszandr II. Jego ziszny i carsztvovanyije. Szankt-Petyerburg, 1903. t. 2. 312—313. o. (A levélrészletet a könyvből idéztük.)

⁷ Uo. 319. o.

látványos eredményeként 1876. július 8-án az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország megegyezett az oszmán birodalom balkáni területeinek sorsában. II. Sándor ezt a megállapodást komolyan vette, és 1876 augusztusában Felix Sumarokov-Elston gróf Bécsben ajánlatot tett arra nézve, hogy a Monarchia szállja meg Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig ezzel egyidőben Bulgáriát.

A szerb-montenegrói—török háború bármilyen kimenetelének a törökországi status quo felbomlását kellett eredményeznie, mivel „döntetlenre” nem végződhetett, mint egy sakkjátszma. Márpedig a Balkánon mindenfajta változás azzal a veszéllyel járt, hogy a nagyhatalmak addigi, ugrásra kész szemlélődését energikus lépések sorozata váltja fel, s ez Oroszország számára igen előnytelen situációt eredményezett volna, mivel presztizisvesztéség nélkül nem mutatkozhatott erőtlennek sem Európa, sem a balkáni szlávok, sem pedig Törökország szemében. Döntenie viszont igen rövid idő alatt kellett jövőbeni politikáját illetően, mivel már augusztus folyamán kiderült, hogy Montenegro a hadszíntereken bizonyos sikereket elkönnyvelhet ugyan, de a szerb front nem tudja fel tartóztatni az Oszmán Birodalom szinte teljes egészében ránehezülő katonai gépezetének nyomását, még az 5000 főnyi orosz önkéntes és M. G. Csernyajev tábornok, a turkesztáni győző lelkes főparancsnoki tevékenysége ellenére sem.

Augusztus 26-án a szerb kormány fegyverszüneti tárgyalások közvetítésére kérte fel az európai nagyhatalmokat, melyet azok sietve teljesítettek is, de a törökök súlyos békefeltételei elfogadhatatlanoknak bizonyultak Szerbia számára. A meginduló alkudozásban Anglia játszotta az irányító szerepet, nyilván Gladstone ügyes „bolgár politikája” következtében, de javaslatai nem nyerték meg sem a felkelők, sem pedig A. M. Gorcsakov, az egyébként „békepárti” orosz kancellár tetszését, így a kérdés nem mozdult el a holtpontonról.

A törökök, megunva a diplomáciai huzavonát, újra támadásba lendültek, és sikert sikerre halmozva vonultak Belgrád felé. Október 30-án, a szerb sereg Džunić melletti veresége után Szerbia külügyminisztere, J. Ristić, a következő táviratot küldte Oroszországba:

„A haza nagy veszélyben forog, ha a fegyverszünetet 24 órán belül nem sikerül megkötni. A törökök tíz napon belül — közben mindent elpusztítva — Belgrádot is beveszik . . . Meg kell állítani az ellenség előrenyomulását, másként a katasztrófa elkerülhetetlen. Ne vesztegessenek tovább egyetlen percet sem!”⁸ És ekkor az orosz kormány — nem késlekedve — október 31-én ultimátumban szólította fel a Portát, hogy kössön 4 vagy 6 hetes fegyverszünetet Szerbiával, s a nagyobb nyomaték kedvéért egyidejűleg mozgósított húsz hadosztályt is, mely eléggé meggyőző érvnek bizonyult II. Abdul Hamid szultán számára. Közben Oroszország — párhuzamosan a mozgósítással — még egy kísérletet tett a kérdés békés rendezésére, melynek eredménye az 1876. december 11-én megnyíló konstantinápolyi konferencia lett, ahol az európai államok megegyezésén alapuló balkáni rendezés már-már elérhető közelségbe került. Ekkor azonban a szultán teljesen váratlanul alkotmánnyal „ajándékozta meg” alattvalóit, ezzel adva értésére a nagyhatalmak képviselőinek, hogy nem tart igényt további közreműködésükre.

Ez a lépés komoly zavart keltett a klasszikus diplomácia művelőinek táborában. Leghamarabb Bismarck ocsúdott fel, s latba vetve minden tehetségét, igyekezett Oroszországot a törökök elleni háborúba mielőbb behajszolni, annyira, hogy megígérte a háború esetére Bécs semlegességének szavatolását is, és látva

⁸ Az idézett részlet *Karaszen, V. G.*: *Burzsoázno-nacionalnije revolucii balkanszkih narodov, vosztocsnij krizisz szeregyni 70-h godov XIX. v. i russzko-tureckaja vojna 1877—78.* gg. című munkájából való. (Moszkva, 1979. 183. o.)

Oroszország és Anglia mindenki számára egyértelmű közeledését, 100 millió rubelnyi kölcsönt is kilátásba helyezett, melyet Oroszország végül is nem utasított vissza, bár nem ez döntötte el a hadbalépés tényét.

Ez a külpolitikai eseményekben bővelkedő időszak Oroszországban a közvélemény fokozódó aktivitásának periódusát is jelentette. A szerb hadüzenet várható következményeit mindenki a maga szempontjából értékelte, végiggondolta, és ennek megfelelően állást is foglalt. Az alapvető szlávbarát tendencia az eltérő vélemények ellenére is domináló volt. Új vonása azonban ennek a korszaknak, hogy egyre fokozódott az orosz kormányra gyakorolt nyomás, mely a szerbek egyre nyilvánvalóbb erőtlensége láttán Oroszország beavatkozását szorgalmazta, de a beavatkozás módját illetően továbbra is két elképzelést közvetített. Az egyik — egyre halkuló tendencia — a diplomácia hatékonyabb lépéseit igényelte, míg az erőteljesebb kurzus a cselekvő beavatkozás gondolatát propagálta a legkülönbözőbb formákban. Ez utóbbi tendencia fejezte ki a társadalom egyre szélesebb rétegeinek elképzelését, melynek ékesszóló bizonyítéka volt a Szerbiába vonuló önkéntesek számának ugrásszerű növekedése is. Érdekes adat, hogy míg a bosznia—hercegovinai felkelés cselekvő támogatására mindössze 50—60 fő vállalkozott,⁹ Szerbia háborújában már 5000 főnyi orosz önkéntes vett részt.¹⁰

Az aktív támogatásnak azonban nem csak ezzel a formájával találkozhatunk. Zajlottak rokonszenv-tüntetések, melyekről a lapok színes tudósításokban számoltak be, mint például augusztus 28-án a Szmolenszki pályaudvaron történekről a Moszkovszkije Vedomosztyi. „Tízezer főnyi tömeg jött kikísérni a Szerbiába induló önkénteseket. Az állomás széles peronja, a szemben levő tér és utca zsúfolva volt lelkes emberekkel...”¹¹ A vonat elindulása után a tömeg extázisban vonult végig az utcákon, hangos szóval hirdetve a szerbek harca iránti szimpátiáját. Egészségügyi személyzet kiutazása, pénzadományok gyűjtése és egyéb segítségnyújtások útra indítása révén nyilvánult meg többek között az orosz társadalom tenniakarása. A pénzadományok gyűjtése igen jelentős mértékben segítette a harcolókat, hiszen Oroszország nehéz anyagi és diplomáciai helyzete hasonló jellegű, nyílt támogatást nem nagyon tett lehetővé.¹² I. Sz. Akszakov erről a következőképpen számolt be: „Az adakozás mértéke a társadalmi ranglétrán elfoglalt hellyel fordított arányban állt: minél magasabban állt valaki, annál szegényesebben, erőtlenebbül járult hozzá a segítségnyújtás e konkrét formájához”.¹³ Egy másik helyen pedig arra mutat rá, hogy, „... az adományok kétharmadát... a szegény, nélkülözésektől elcsigázott egyszerű nép adta.”¹⁴ Belőle fegyvert, ruhaneműt és élelmiszert vásároltak a felkelőknek, sőt például a tulai fegyvergyár Szerbiába egy egész műhely felszerelését küldte, a benne dolgozókkal és mesterekkel együtt.¹⁵ Igen jelentős segítséget jelentett a szerb-montenegrói—török háború ideje alatt az orosz egészségügyi önkéntesek tevékenysége is, akik közmegebecsülésnek örvendtek a hátországból és a frontokon egyaránt.¹⁶

Elmondható tehát, hogy az orosz társadalom szinte minden lehetőséget meg-

⁹ Oszvobozszenyija Bolgarii ot tureckogo iga. Dokumenti v 3-h tomah. Moszkva, 1961. 1. 1. 48. o.

¹⁰ Groszul, V. J.: Vosztocsnij krizisz 70-h godov XIX. v. i rosszijszkoje obcsesestvo. Moszkva, 1970. 142. o.

¹¹ Moszkovszkije Vedomosztyi, 1876. augusztus 28.

¹² Kiperman, A. Ja.: K voproszu ob obcsesestvennom podjome v Rosszii v szvjazi sz balkanszkimi szobitijam 1875—1878 gg. Ucson. zap. Sujszk. gosz. ped. insztyituta. Sujszkij, 1960. Vip. IX. 82—83. o.

¹³ Akszakov, I. Sz.: Szlavjanszkij voprosz 1860—1886. Moszkva, 1886. 228. o.

¹⁴ Akszakov, I. Sz.: Szocsinyenija. Moszkva, 1886. t. 6. 233. o.

¹⁵ Jakovlev, N. N.: Ucsasztyije russzkogo naroda v osvobogityelnjoi borbe balkanszkij szlavjan v 1876—1878. gg. Avtoréf. dissz. dokt. iszt. nauk. Moszkva, Insztyitut szlavjanovegyenija. 1964. 13. o.

¹⁶ Hítrova, N. I.: O russzkoi pomoscsi Csernogorii v period vosztocsnego krizisza 1875 — 1878. gg. (Razvityije kapitalizma i nacionalnije dzviszenija v szlavjanszkij sztranah). Moszkva, 1970. 208—209. o.

ragadott és kiaknázott, mellyel úgy vélte, segíthet a szerbeknek, bosnyákoknak, és valamennyi harcoló szláv népnek.

„Az orosz társadalomban Napóleon 1812-es hadjárata óta egyetlen egyszer sem volt ilyen egyöntetű a lelkesedés, ilyen általános a hév”¹⁷ — írta a kor egyik ismert publicistája, A. N. Pipin a *Vesztnyik Jevropi* hasábjain. Ezt a kijelentést megerősíti J. Ristić is, aki csak szuperlatívuszokban nyilatkozik Oroszország ez irányú tevékenységéről, és egyenesen kijelenti, hogy olyan segítséget, mint amelyet Oroszország, és az orosz nép nyújtott a szerbeknek függetlenségükért folytatott küzdelmeik során, még nem ismert a történelem.¹⁸

Bármilyen sok fórum foglalkozott is azonban a szlávok ügyével, lehettek az egyéni reakciók erőteljesek és határozottak, a fő propagandaeszköz elsősorban a sajtó volt, melynek determináló szerepét kénytelenek voltak elismerni a kormánykörök, sőt maga II. Sándor is. Ez azért érdekes, mert Oroszország vitathatatlanul Európa egyik legkonzervatívabb állama volt, s mint ilyen, a sajtóval szemben nem mutatkozott különösebben megértőnek, de ez esetben tehetetlennek bizonyult vele szemben.

Erre utal a pszkovi kormányzáság rendőrfőnökének egyik jelentése hivatali felettesének, N. V. Mezenecvnek, melyben így ír erről a jelenségről: „Augusztus közepétől szeptember végéig a Balkán keresztény lakosságnak megsegítésére irányuló agitáció tetőpontjára hágott a szinte mindennapos, gyújtó hangú újságcikkek következtében.”¹⁹

Ezt a hangulatot elsősorban a Moszkovszkije Vedomosztyi szította, melynek népes olvasótábora főként a moszkvai és a különböző kormányzásági közép- és kishivatalnokok köréből került ki. A nemzeti, illetve pánszláv érzelmeket tápláló középérték számára — a kortársak szerint — a Moszkovszkije Vedomosztyi olvasása „... legalább olyan fontos volt, mint hivatali kötelességének teljesítése”²⁰ — írja V. A. Tvardovszkaja, a kor ideológiai kérdéseivel foglalkozó egyik szovjet történész. Ez a lap merte július végén elsőként nyíltan kijelenteni, dacolva a hivatalos cári kurzus passzivitásával, hogy Oroszországnak mégis fegyveres erővel kell segítségére sietnie a függetlenségükért harcoló szláv népeknek, a három császár szövetségének ellenkező elvei ellenére is.²¹

„Az európai konceret hamissá vált”²² — írta Katkov lapjában, de hozzátette, hogy ebben elsősorban Anglia és a vele szimpatizáló Ausztria-Magyarország a bűnös, és Oroszországnak nem szabad többé részt vennie a velük „közös előadásokon”, mert ezt „... sem méltósága, sem pedig tekintélye nem engedi meg”²³. De nem csak Katkov orgánuma pengetett ilyen hurokat, hanem a bolgár felkelés iránt annak idején szinte teljes közönyt tanúsító pétervári polgári lap, a *Golosz* is. Eleinte még megpróbált reális képet rajzolni a szerb hadsereg felkészületlenségéről, Oroszország előre látható problémáiról, de szinte teljes értetlenséget tapasztalt olvasói részéről, így hamarosan csatlakozott a többséghez, és egyre inkább szószólójává vált az aktívabb cselekvésnek. Közölte például a Moszkvai és Pétervári Szláv Bizottságok felhívásait,²⁴ sőt egyik cikkében odáig ment, hogy kijelentette: „Jelenleg a legfontosabb napi teendőnk a déli szlávok és a törökök között folyó harc támogatása.”²⁵ Ez a lap is — mint ahogy a moszkvai konzervatív körök vezető orgánuma, a Moszkovszkije Ve-

17 *Vesztnyik Jevropi*, 1876. №. 10. 80. o.

18 *Karaszev, V. G.*: i. m. 179. o.

19 *Oszvobozsgyenyije Bolgarii...* i. m. t. I. d. 330., 469. o.

20 *Tvardovszkaja, V. A.*: *Ideologija poreformennogo szamogyerzsaveja*. Moszkva, 1979. 64. o.

21 Moszkovszkije Vedomosztyi, Moszkva, 1876. július 26.

22 Uo. 1876. augusztus 4.

23 Uo. 1876. augusztus 20.

24 *Golosz, Sz.-Petyerburg*, 1876. július 1., 1876. július 4.

25 Uo. 1876. július 4.

domosztyi — Anglia bűnéül róttá fel a Balkánon történeteket, és még a bolgár kérdésben kiéleződött angol parlamenti vitát is csak a cinizmus színjátékának minősítette, azon oknál fogva, hogy Disraeli válaszbeszédében „elkerülhetetlenek” nevezte a Bulgáriában zajló török bosszúhadjáratot.²⁶ Hogy Anglia presztízst rontsa, szinte napról napra közölt — igaz, más lapokból átvett — híreket a bulgáriai fejleményekről. Hangneme egyre izgatottabbá vált, amikor Szerbia katonai erőtlensége kiderült, és feltételezhető lett a török hasonlóan kegyetlen fellépése a vesztes Szerbiával szemben is. Július közepétől ez a hang egyben sürgetést is jelentett Oroszország kormánya számára, hogy tegyen valamit a várható véres következmények ellen.²⁷

A Golosznak ennek ellenére vitája támadt a sokkal radikálisabb programmal fellépő, szintén polgári hátterű Russzkij Mirrel és a Novoje Vremjával, s a vita eredménye súlyos vádak hangoztatása lett. A kialakult szópárbajt a közvélemény mélységesen elítélte. Feltette a dédelgetett szlávbarát eszme tisztaságát ettől a „háborúskodástól”, de kifejezésre jutott benne az a gondolat is, hogy felesleges tápot adni a külföldi ellenfeleknek az amúgy is eleven oroszellenes sajtórezonanciához.

Egyértelműen a Goloszt ítélték el a polémia miatt, és „... ezért a tanuló ifjúság körében, de főként a Sebész Akadémia hallgatói között van olyan szándék is — jegyzi meg egy jelentés —, hogy kollektív tiltakozásukat fejezzék ki a Golosz tevékenységével kapcsolatban.”²⁸ Pedig mi volt a bűne a Golosznak? Az, hogy elsőbbséget biztosított a diplomáciai tevékenységnek Oroszország várható háborúba lépésével szemben. A. D. Gradovszkij így fogalmazta meg ezt a programot egy alkalommal: „Oroszország egyetlen dolgot követel: energikus európai pressziót azzal a céllal, hogy véget vessenek Törökország minősíthetetlen dühöngésének, és hogy rákényszerítsék, adja meg a keresztényeknek mindazokat a jogokat, melyek nélkül nem élhet egyetlen ember sem. Ezek a mi hatalmas népünk és kormányunk elképzelései”.²⁹ Ha ez nem történik meg — fenyegetőzött a Golosz —, Oroszország kénytelen lesz erővel érvényesíteni elképzelését. Károsnak és szerfölött kínosnak ítélte a további halogatást. A Golosz „hazafiatlansága” tehát abban nyilvánult meg, hogy Európa felé irányult fenyegető hangja, míg egyik ellenfele, a Novoje Vremja pl. kifejezetten az orosz kormánynak címezte hasonló jellegű kijelentéseit. „A késlekedés — írta Szuvorin nevezetes orgánuma — a Balkán-félsziget valamennyi szláv népének teljes megsemmisüléséhez vezethet.”³⁰

A Novoje Vremja magatartásáról viszont a következőket olvashatjuk egy Szuvorin megfigyelésével foglalkozó cári ügynök jelentésében: „A Novoje Vremja harcias hangja, mely felkorbácsolja a szenvedélyeket, olyan mértékben hathat a közvéleményre, hogy az egyértelműen a háború követelése mellett fog fellépni. Ebben a tekintetben a Novoje Vremja már jelentékeny sikereket könyvelhet el.”³¹

Hasonló hangnemben reagált a helyzetre a konzervatív Petyerburgszkaja Gazeta is, mely első tudósításától kezdve híve volt a szerbek és montenegróiak háborújának, de eleinte igen óvatosan nyilatkozott Oroszország lehetséges alternatíváiról. „Nincs ma olyan igaz orosz ember, aki ne érezne együtt a szlávokkal... Magától értetődik azonban, hogy jelenleg csak a társadalom együtt-

²⁶ Uo. 1876. július 5.

²⁷ Uo. 1876. július 15., 1876. július 16. stb.

²⁸ Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyabrszkaj Revoljucij Szovjetszkogo Szozjuza. (a továbbiakban — CGAOR SzSzsZR) f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany. №. 2049. 1.: 24.

²⁹ Golosz, Sz.-Petyerburg, 1876. július 30.

³⁰ Novoje Vremja. Sz.-Petyerburg, 1876. augusztus 23.

³¹ CGAOR SzSzsZR f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany №. 2049. 1.: 22.

érzésére gondolunk, és nem elemezzük az orosz hivatalos politika viszonyát a szerb—török problémához.”³² Inkább tehát az európai államok állásfoglalását vette fontolóra, de ebben közvetve Oroszország szerepe is mérlegre került. Egyik cikke többek között megállapította, hogy „... Szerbia részvétele igen hasznos lehet a szláv ügy számára, ha Ausztria hajlandó megőrizni semlegességét.”³³ Ennek feltétele viszont Oroszország be nem avatkozása, ami egyre lehetetlenebbnek tűnt a szláv nagyhatalom presztizsvesztesége nélkül.

„Minden együttérzésünk mellett — írta a lap —, mellyel a szerb nép hazafias és hősiességét támogatjuk, nem tagadhatjuk le azt a szomorú igazságot, hogy Szerbia Oroszországot szembe állította azzal a sorsdöntő kérdéssel: mit tegyünk a keleti kérdés újabb fejleményeivel kapcsolatban?”³⁴ Egyelőre azonban megelégedett azzal, hogy csatlakozott az Oroszország balkáni érdekeltségeit hangsúlyozók táborához, bár elképzelései kissé naivan hatottak: „Kereskedelmi szempontból Konstantinápolynak számunkra nincs olyan jelentősége, mint hadászati szempontból — írta. — Sőt, ... hadászati érdekeink azt tennék kívánatosná, hogy legyen lehetetlen mindenféle hadiflotta számára a Fekete-tengerre való bejutás, hiszen akkor nem lenne szükségünk arra, hogy felfegyverezzük a tenger partján levő támaszpontjainkat... De mint főváros sem alkalmas Oroszországnak, mert legalább a fél Balkánt hozzá kellene csatolni ahhoz, hogy izolált helyzete megszűnjön.”³⁵

A lap ezzel egyidejűleg rendkívül élesen támadott a Golosz mellett másik két polgári orgánomot, a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyit és a Birzsevjije Vedomosztyit is, a szláv kérdéssel kapcsolatos sajátos véleményük miatt.³⁶

A Goloszról, melynek álláspontja fokozatosan változott, már esett szó. A Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi azonban még július közepén is következetesen ragaszkodott a békés rendezés elvéhez, és lelkesen üdvözölte a reichstadi találkozót, melyen a lap szavait idézve „... mindkét fél részéről őszinte erőfeszítéseket tesznek az összeütközés elkerülésére.”³⁷ Azt a lap sem tekintette problémának, hogy az „őszinte erőfeszítésnek” mozgó rugója a világosan megfogalmazott területszerzési igény volt mindkét tárgyaló fél részéről. Ugyanakkor lelkesen számolt be arról is, hogy a szerbek a háború bizonyos szakaszaiban sikereket értek el, melyek ugyan nem vezettek el a remélt győzelemhez, de ennek ellenére nem agítált Oroszország beavatkozása mellett. „A törököt a szláv népek páni félelembe kergették — írja kissé eltúlozva a dolgot a lap —, és meggyőzték Európát arról, hogy azok az emberek, akik mindent feláldoztak a szabadság oltárán, nem maradhatnak tovább a muzulmánok rabjai.”³⁸ Ezeket a lelkes hangú tudósításokat minden valószínűség szerint egy P. Monteverde nevű, Csernyajev szerb seregében szolgáló nyugalmazott orosz ezredes szállította a helyszínről a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyinak és a Russzkij Mirnek is.³⁹ A szerkesztőség cikkei ugyanakkor nem győzték hangsúlyozni, hogy „Európa hisz még a békés megoldás lehetőségében a jelenlegi bonyodalmak ellenére is, de ezzel egyidejűleg készül a háborúra is.”⁴⁰ A Petyerburgszkaja Gazetának a már idézett gondolatával is egyetértett, hogy „... a jelenlegi komplikációk előidézésében Anglia a bűnös. Ha ő nem utasítja el a berlini

32 Petyerburgszkaja Gazeta, Sz.-Petyerburg, 1876. július 17.

33 Uo. 1876. július 18.

34 Uo. 1876. július 22.

35 Uo. 1876. június 25.

36 Uo. 1876. június 20., 1876. június 22. stb.

37 Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi, Sz.-Petyerburg, 1876. június 27., július 29.

38 Uo. 1876. június 28., július 10.

39 CGAOR, SzSzsZR f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany. №. 1825. 1.: 34.

40 Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi, Sz.-Petyerburg, 1876. június 28., 1876. július 10.

memorandumhoz való csatlakozást, akkor ez a helyzet nem állt volna elő⁴¹ — írta a lap. A Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi álláspontja tehát csak abban tért el a Petyerburgszkaja Gazetáétól, hogy július közepén még mindig bízott a békés, kompromisszumos megoldás lehetőségében. Ez utóbbi pedig makacsul állította, hogy „... kétséges, miszerint Ausztria felhagyna tradicionális politikájával. Sokkal inkább várható az, hogy valamilyen közvetett megoldáshoz fog folyamodni, mivel a megállapodást mindenáron meg akarja majd kerülni.”⁴²

A burzsoá és nemesi lapok viszonya a szerbek és montenegróiak török ellen vívott harcához tehát elvileg azonos volt, ha a gyakorlati megoldások megítélésében mutatkoztak is eltérések, és ebből fakadó viták közöttük. Ugyanez a kettősség jellemezte a demokratikus sajtóorgánumok egymáshoz és a szláv kérdéshez való viszonyát is. Az erősödő tömegmozgalom hatására és idején azonban bizonyos változás figyelhető meg a demokraták ismert lapjainál is. P. L. Lavrov, a Vperjod című kiadvány szerkesztője, kezdettől fogva úgy vélte, hogy a szláv kérdés előtérbe kerülése elvonja a figyelmet Oroszország súlyos belső problémáiról, ezért ő maga lapja hasábjain szinte alig foglalkozott a kérdéssel. Számára a zömében szocialista érzelmű, Szerbiába vonuló önkéntesek „... olyan rabok, akik megrészegülnek mások szabadságvágyának hallatára is, és készek beállni a garibaldisták, kommünárok vagy szlávok közé, csak azért, hogy részt vehessenek valami olyasmiben, ami hasonlít a történelemre, s melyben otthon nem lehet részük.”⁴³

N. K. Mihajlovskij az Otyecesztvennije Zapiszki szerkesztője, aki kezdetben lelkesen nyilatkozott a balkáni eseményekről, immár részben revideálta régebbi nézeteit, és már ő is helytelenítette az önkéntesek Szerbiába vonulását. Nem a szlávok iránti forró lelkesedése hűlt ki, hanem a tények készítették bizonyos kérdésekben gondolkodásra. „Esküszöm önöknek — írja egy helyen —, jobban kívánom a szlávok szabadságát, és sokkal inkább tudatosan, mint azok a kedves és jószágos hölgyek, akik csoportosan járnak az állomásokat és vasúti kocsikat; erősebben és tudatosabban, mint sok rétor az újságoknál... A lelkesedés általános... Engem azonban izgat az a kérdés, hová tűnnek majd ezek az emberek, ha egyszer a történelem valamilyen formában véget vet a szláv—török problémának.”⁴⁴

Mihajlovskij meglátta ennek a népi felbuzdulásnak a demokratikus mozgalomra káros hatását, tudta, hogy ez a lelkesedési hullám a kisebb ellenállás irányába taszítja az orosz társadalomban felgyülemlett forradalmi energiát, s végül olyan vitorla fogja majd be ennek a mozgalomnak a szelét, mely korántsem a megfelelő irányba viszi Oroszország hajóját. A szlávok nemes ügyéből így lesz majd tengerszorosok és balkáni érdekeltségek megszerzéséért vívott küzdelem — az orosz nép véraldozata árán. Mihajlovskij tudta, hogy az orosz kormány nem fogja ezt a lehetőséget elszalasztani, mivel ez legalább két gondot vesz le majd a válláról: a balkáni probléma rendezését, és a belső forradalommal fenyegető helyzet megnyugtató megoldását. Ezért a narodnyik tábor két vezető orgánumának hangja szinte teljesen elhalkult a szláv testvériség eszméje hangos, kampányszerű kiteljesedésének e csaknem mindenkit magával ragadó áradatában.

41 Uo.

42 Petyerburgszkaja Gazeta, Sz.-Petyerburg, 1876. június 29.

43 Vperjod, Sz.-Petyerburg, 1876. №. 42. 593—594. o.

44 Otyecesztvennije Zapiszki, Sz.-Petyerburg, 1876. t. IV. 288—289. o.

Egészen más okok miatt ugyan, de volt még egy periodika, a Vesztnyik Jevropi, mely nem a „divatos” hangnemben foglalkozott a szláv kérdéssel. A liberális értelmiség alkotmányos monarchiáért harcoló rétegeit maga köré tömörítő lap látta a paradoxont: Oroszország, az önkényuralom fellegvára akar riadót fűjni a török birodalom kis szláv népeinek alkotmányos jogaiért. Nem a szlávok harcának igazságában kételkedett, hanem Oroszország őszinte segítségnyújtási szándékában — tegyük hozzá: joggal. Jól látta, hogy Oroszország számára akár győztes, akár vesztes háborúról lenne szó, az az alkotmányos monarchia létrejöttét egyaránt késleltetné. Ezért viselkedtek továbbra is kimérten és megfontoltan a lap munkatársai, ha a háború lehetőségéről elkerülhetetlenül nyilatkozni kellett. „Nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget a manifesztációknak — írta az újság —, és nem vagyunk hajlandók arra, hogy ezekből bármiféle következtetést levonjunk.”⁴⁵

M. M. Sztaszjulevics — a pétervári egyetem volt professzorából lett laptulajdonos — orgánumának nyugodt hangneme októberben már a kormány mérsékelt ellenzékét jelentette, hiszen ekkorra a cár eldöntötte, hogy végső megoldásként a fegyveres beavatkozástól sem fog visszariadni. A Vesztnyik Jevropi állásfoglalása nem segítette sem a kormányt, sem az uralkodót döntése meghozatalában. „Teljesen a kormányra tartozik, hogy háborút akar-e, vagy békét”⁴⁶ — írta egy alkalommal az ismert mérsékelt liberális lap. Látta ugyan, hogy ebben az esetben a közvélemény nyomását nem lehet figyelmen kívül hagyni, de ő maga nem kívánt részt venni ennek a hatásnak a fokozásában. Ezért aztán közte és az ellenkező vélgletet képviselő Moszkovszkije Vedomosztyi között továbbra is fennállt az ellentét, hiszen Katkov, a reakciós moszkvai „sajtókirály”, nem egy alkalommal adott hangot annak a véleményének, mely szerint „Európa elvont fogalom... Európa egy eszme, nem pedig határozott, cselekvő erő... Törökországot sem Európa tudja felelősségre vonni, hanem egyik állama. S ha eljön a cselekvés ideje, melyik lehet ez az állam, ha nem Oroszország?”⁴⁷ — kérdezi nem kevés önbizalommal.

Október végén, a szerb hadsereg teljesen egyértelmű veresége után, Katkov is érzékelte, hogy a döntés elodázhatatlan, II. Sándor október végi beszéde után pedig, melyben a konstantinápolyi konferencia sikertelensége esetére kilátásba helyezte az önálló lépéseket, a Moszkovszkije Vedomosztyi kijelentette: „... sikerült végre kiszakadni a diplomácia bűvös köréből.”⁴⁸ A török fővárosban tartandó konferenciával kapcsolatban kezdettől fogva nem voltak illúziói, „... nem képes arra, hogy bármit is tegyen”⁴⁹ — állapította meg róla, s a látványos kudarcot ilymódon teljesen törvényszerűnek tekintette.⁵⁰

A konstantinápolyi konferenciával valóban véget ért a keleti válság azon szakasza, melyben Oroszország szövetségeseivel együttesen kívánt fellépni a konfliktus békés rendezése érdekében. Ebben a periódusban a sajtó, mely — néhány ismert kivételtől eltekintve — az uralkodó osztály befolyása alatt állt, igen jelentős szerepet játszott az orosz társadalom politikai közgondolkodásának alakításában, illetve a politikai aktivitás megnyilvánulásainak közvetítésében, minden előzetes cenzúrázás, tilalom, megszorítás, figyelmeztetés, betiltás, elkobzás, stb. ellenére is.

Mégsem uniformizálhatjuk azonban az elképzeléseket, hiszen még a sajtó sem tudta teljesen átformálni az emberek egyéni élményeken alapuló érték-

45 Vesztnyik Jevropi, Sz.-Petyerburg, 1876. október, 800. o.

46 Uo. Szeptember, 1876. 351. o.

47 Moszkovszkije Vedomosztyi, Moszkva, 1876. szeptember 11.

48 Uo. 1876. november 2.

49 Uo. 1876. december 8.

50 Uo. 1877. január 4., 7., 8.

ítéletét. Erre érdekes példa N. Szvesnyikov ellentengernagynak P. I. Alandszkij-hoz, a kijevi egyetem egyetemes történeti tanszékének professzorához írott levele, amelyben — többek között — így nyilatkozott a mindenki által a szlávok, következésképpen Oroszország ellenségének is tekintett magyarságról: „Jártam Magyarországon, és el vagyok ragadtatva ellenségeinktől, akik a szláv ügynek is ellenségei, de rendkívül szimpatikusak. Igen nemesnek tartom állameszméjüket, lángoló szeretetüket a Magyar Állam iránt... Csodálatos hősök, nyílt, becsületel ellenség. Bár lehetnének majd egykor barátaink!”⁵¹

A magyarságra nézve rendkívül kedvező megállapítást ezután követi egy éles, Oroszországban meglehetősen szokatlan franciaellenes kirohanás, melynek oka, hogy Franciaország nem támogatta a szláv mozgalmakat. „A franciák egy söpredék. Engem még itthon csodálatba ejtett a pétervári franciák ellenséges magatartása a szlávokkal szemben, de miután jártam Párizsban, arra a következtetésre jutottam, hogy a franciánál unalmasabb, rutinosabb és pogányabb ember nincs a földön. Semmit nem értenek — de vajon mit is érthetnének a doktrinérek és rutinemberek?”⁵²

A franciákkal kapcsolatos megállapítása kissé túlzásnak hat, hiszen aki olvasta Victor Hugo híres pamfletjét, melyben kemény vádakkal illeti Európa kormányait a szláv kérdésben tanúsított közömbösségük miatt,⁵³ vagy Emile Girardin „Európa szégyenét”, a török birodalmat ostromozó kiadványát,⁵⁴ annak nem lehet ilyen egyértelműen negatív képe az egész francia társadalomról, mint a levélíró Szvesnyikovnak. Az általunk vizsgált közvélemény-problematikába azonban az ilyesfajta szélsőséges reakciók is beletartoznak. Egy dolog azonban a levél írójának koncepciójában is azonos az általános tendenciával: a szláv ügygel való szimpatizálása. Szélsőséges reakciója azonban felhívja rá a figyelmét, és a cár saját kezűleg írja a III. Ügyosztály cenzúrabizottsága által elé terjesztett levélrészletre: „Figyelni kell ezt az embert”.⁵⁵

Az adott időszak egyik jellemző vonása volt, hogy a helyzet viszonylagos áttekinthetatlensége miatt tág tere nyílt az egyéni kezdeményezéseknek is, és ez esetben nemcsak az önkéntesek ezreire, az adományokra vagy hasonló megmozdulásokra gondolunk, hanem a politikai és főként a diplomáciai élet megélénkülésére, melynek egyik mozgatóereje N. P. Ignatyev volt, a konstantinápolyi orosz követ. Ő a balkáni események egyik központi alakja, akinek sajátos módszerei és extrém viselkedése előtt mind a kortársak, mind pedig az utókor kissé értetlenül áll, pedig elgondolásai sok esetben jóval megelőzték a hivatalos kurzus vonalát, amely, mire szinkronba került velük, már aktualitásukat veszítették.

Visszaemlékezéseiben elmondja, hogy a szerb háború kitörésekor igen nehézé vált a helyzete Konstantinápolyban, sőt, veszélyessé, (s ha a Szalonikiban meggyilkolt konzulokra gondolunk, meg kell állapítanunk, hogy nem túloz), mivel Csernyajev és az orosz önkéntesek megjelenése után a török kormány Oroszországot ellenségének tekintette annak ellenére, hogy az orosz kormány határozott tilalma ellenére utazott a tábornok 1876 júniusában Szerbiába.⁵⁶ „A helyzet tragikus volt”⁵⁷ — jegyezte fel lakonikus tömörséggel. A véleges megoldásra a lehetőségek közül ő kezdettől fogva a háborút javasolta. „Orosz-

51 CGAOR SzSzsZR f. №. 109. op. №. 4. jegy. hrany. №. 160. 1.: 1.

52 Uo.

53 V. Hugo: Pour la Serbie. Oeuvres Complètes. Actes et paroles depuis l'Exile, 1876—1881. Párizs, é. n.

54 E. Girardin: La honte de l'Europe. (Oroszul: Zsivarden, E.: Pozor Jevropi. Szankt-Petyerburg, 1887.)

55 CGAOR SzSzsZR f. №. 109. op. №. 4. jegy. hrany. №. 160. 1.: 1.

56 Ignatyev, N. P.: Zapiszki (a továbbiakban — Ignatyev). Közli az Isztorieszkij Vesztnyik, folytatásokban. 1914. №. 4. 55. o.

57 Uo. 56. o.

országnak vagy egyedül kell cselekednie, de határozottan, ... vagy meg kell egyeznie a többi állammal abban, hogy együttes hatással elérik a vérontás azonnali megszüntetését, majd pedig a keresztények helyzetének tényleges rendezését Törökország részéről”⁵⁸ — írja.

Ő maga azonban addig is mindent elkövetett a diplomácia terén, hogy hozzájáruljon a megoldáshoz. Az ősz folyamán például sajátos módon igyekezett lord Salisburyt, a konstantinápolyi konferencián Angliát képviselő konzervatív politikust megnyerni a török elleni együttes fellépés ügyének, s ehhez minden lehetséges eszközt igénybe vett. Visszaemlékezéseiben olvashatunk ezzel kapcsolatban egy érdekes epizódot, melynek röviden az a lényege, hogy Salisbury sokáig nem adott hitelt azoknak a híreknek, melyek a bolgárokkal szembeni kegyetlenkedéseket ecsetelték. Ignatyev felajánlotta, hogy konferencián nyújtandó támogatása ellenében bebizonyítja neki, hogy Konstantinápoly sikatöráiban keresztény nőket és gyerekeket árulnak rabszolgaként a cserkeszek és basibozukok jóvoltából a gátlástalan török kereskedők. Egy dagesztáni orosz ezredes segítségével az akciót siker koronázta, Salisbury — állítólag — kapott egy keresztény gyermeket a konstantinápolyi rabszolgapiacról és ez rendkívül megdöbbenette. S ha nem is ez volt elsődleges oka, de nagymértékben hozzájárult Salisbury más meggyőződésből eredő állásfoglalásához a konferencia egész ideje alatt, mellyel támogatta a közös irányvonalat.⁵⁹

Ignatyev e korszakbeli magatartására az is jellemző volt, hogy az angol diplomácia mellett egyéb lehetőségeket is számba vett, melyek segítségére lehettek Oroszországnak a fegyveres konfliktus esetén. „Állandóan azt hajtogattam — írja —, hogy a félmegoldások károsak Keleten, és csak a muzulmánok fanatizmusát szítják ... Oroszország nem vághat bele egyedül az azonnali katonai fenyegetés realizálásába a Portával szemben, mert ez egy teljesen haszontalan háborúba sodorna minket.”⁶⁰ A krími háború kísértete elől tehát ő sem tudott menekülni, amikor felmerült az önálló cselekvés gondolata. Ugyanakkor azt is mérlegelte, hogy a háborúra Oroszország számára soha nem kínálkozik ennél megfelelőbb alkalom, és soha nem fogja a társadalom egésze ennél egyöntetűbben támogatni az önkényuralmi rendszer háborúját idegen földön. „Oroszország közvéleménye követeli — írja —, hogy mindaz, amit a szerbek eddig saját és orosz testvéreik vére árán megszereztek, maradjon az övék, s az utóbbi hónapokban a szerbek által hozott hatalmas áldozatok, melyeket honfitársaink támogatása tesz még értékesebbé, ne legyenek hiábavalók.”⁶¹

Ignatyev szavára a cári külpolitika teljhatalmú irányítója, Gorcsakov kancellár nem fordított különösebb figyelmet, az belevegyült az általános hangoskodás zajába, mely azonban egyre inkább eljutott a hivatalos politikát irányítók füléhez.

A Miniszterek Bizottságának elnöke, a konzervatív Valujev azonban úgy érezte, nem szabad komolyan foglalkozni vele. Ő sorscapásnak tekintette a háborúnak még a gondolatát is. Néhány nappal kitörése előtt ezeket a mondatokat jegyezte fel naplójába: „A keleti horizont nem tisztul. Úgy látszik, Anglia biztatására Törökország Szerbiára és Montenegróra készül csapást mérni. Ez közvetve csapás ránk is. Sikerült elérnünk.”⁶² Amikor pedig kitört a háború a Balkánon, így folytatta a megkezdett gondolatot: „Szerintem a körülmények

58 Uo. 61. o.

59 A történetet A. A. *Basmakornak* mondta el Ignatyev, aki mint lehetséges verziót közölte Ignatyev feljegyzéseihez kapcsolódó jegyzeteiben. *Istoricesszkij, Vesztnyik*, 1914. №. 4. 55. o.

60 *Ignatyev*: 58. o.

61 Uo. 65. l.

62 *Dnyevnyik P. A. Valujeva*, minisztra vnutrennyih gyel (1861—1876) v 2-h tomah. (a továbbiakban — *Valujev*) Moskva, 1962. 2. t. 372. o., 1876. június 13.

lehetetlenné tették, hogy szerencsésen kijussunk a bajból. We are drifting... valószínűleg... into war. Mindenesetre úgy néz ki, hogy nem magunk megyünk, hanem belesodornak bennünket...⁶³

Az ő naplója tartalmaz néhány érdekes megjegyzést azzal kapcsolatban is, hogyan hatott ez a feszültség a cásra, és közvetlen környezetére. II. Sándor — és ezt sok egyéb feljegyzés is megerősíti, más forrásokból — „... sokkal sápadtabb, fáradtabb, és soványabb volt, mint eddig bármikor... Gorcsakov herceg pedig ezzel ellentétben olyan korát meghazudtolóan friss és magabiztos, mint eddig még soha.”⁶⁴ Ez utóbbi megjegyzést A. Je. Tyimasev belügyminiszter leveléből idézte naplójában. Neki magának a kancellárról egész más benyomásai voltak. Igaz, Tyimasev nyilvánosság előtt látta szerepelni Gorcsakovot, a cár Pétervárra érkezésekor, Valujev pedig egy magánbeszélgetés után vetette papírra gondolatait: „Gorcsakov herceget először láttam szellemileg gyenge állapotban. A vele folytatott beszélgetés során az az érzésem támadt, hogy a herceg nem von határt a szavak és a tettek között, vagyis a szavakat a tettek ekvivalensének tekintti... Most vettem észre azt is, hogy Gorcsakov herceget rendkívüli módon foglalkoztatja az a kérdés, mit mond róla az a szlavofiloskodó társadalom, melyet ő azonosít Oroszországgal.”⁶⁵

Így már érthető, miért látja a két politikus, Tyimasev és Valujev ugyanazt a Gorcsakovot különbözőnek. Gorcsakovnak hiúsága nem engedi, hogy gyengének mutakozzon a nehéz helyzetben a „nép” előtt. II. Sándornak azonban nincs szüksége arra, hogy tettebbe magát, az ő tekintélye nem szenvedhet csorbát attól, ha az emberek látják rajta, hogy szíven viseli országa sorsát. Egyébként nagyon érdekes momentumok kerültek felszínre ezekből a naplórészletekből. II. Sándor például, az abszolút uralkodó, a végső döntések meghozatala előtt szinte minden érdekeltet többször is megkérdezett, és mint látni fogjuk, még a közvélemény érvelése is lényeges volt számára. Külpolitikai elhatározásaiban azonban Gorcsakov kancellár szava volt a mérvadó, de ez bizonyos veszélyeket rejtett magában, mivel Gorcsakov idős kora ellenére még mindig minden szálát maga akart kézben tartani, és mindent egyedül kívánt elintézni. Valujev jól látta ennek a hátrányait az adott szituációban. „A kancellár és az uralkodó elképzelései közel sem azonosak — írja. — A kancellár néha üres frázisokkal csapja be az uralkodót. Egyiküknél sincsenek azonban határozott és világosan megfogalmazott tézisek. Az eredmény pedig nem más, mint az a sok ellentmondás, mely mindenkinek szemet szúr a cár és a kancellár szavait hallgatva, vagy Ignatyev táviratait olvasva és cselekedeteit látva... Veszélyes játék.”⁶⁶

Valujevet tehát a szlávok sorsa nem tudta annyira meghatni, hogy Oroszország beavatkozását megsegítésük ürügyén indokoltnak vélte volna, és nem izgatták a várható gazdasági előnyök sem, melyeket az esetleg sikeres háború jelenthetett. „Aki úgy ismeri a helyzetünket, mint ahogy — szerencsétlenségemre — én ismerem, az egy pillanatig sem ingadozhat abban a meggyőződésben, hogy nem folytathatunk háborút. Esztelenség mindent kockára tenni, a szláv népeket pedig olyan tévhitben ringatni, hogy együtt tudunk működni velük — egyenesen bűn.”⁶⁷ Csernyajejjel szembeni ellenszenvé szinte naplójának minden lapjáról árad, nem táplál különösebb illúziókat hadjáratával kapcsolatban. Egy alkalommal például megállapítja: „A háborús színterekről semmilyen határozott hír nincs. Csernyajej szerb hadjárata kezd humbuggá (sic!)

63 Uo. t. 2. 373. o., 1876. július 28. („Az ár... valószínűleg... a háborúba sodor minket.”)

64 Uo. t. 2. 373. o., 1876. július 2.

65 Uo. t. 2. 374. o., 1876. július 2.

66 Uo. t. 2. 374. o., 1876. július 2.

67 Uo.

válni.⁶⁸ De a szerbek harcias magatartását is erősen hiányolja, lényegesen többet várt tőlük, ha már egyszer ők üzentek hadat. „Folyik a vér (bár a szerbek egyáltalán nem olyan lelkesedéssel mennek harcba, mint ahogy azt nálunk gondolják és remélték), és az európai kormányokra háruló felelősség egyre súlyosabb...⁶⁹ Ezt a felelősséget nem veheti le róluk még az a lelkes társadalmi együttérzés sem a szlávok iránt, mely főként Oroszországban öltött eddig nem tapasztalt méreteket, s melyről Valujevnek igen lesújtó a véleménye. „Gyakorlatilag mindenütt csak hazugsággal és hazugsággal találja magát szemben az ember... Hull a vér, pusztulnak ennek a különböző indíttatású, becsvágyó, önimádó és felelőtlen játéknak a szerencsétlen áldozatai. Felháborító és rendkívül visszataszító dolognak tartom, hogy senki nem gondol rájuk, nem érez velük póz vagy személyes érdek nélkül. Szerbekről, montenegróiakról beszélnek, adományokat gyűjtenek, tépést csinálnak, szidják a törököt, Angliát, vagy Ausztriát — de mindenütt csak az látszik és hallatszik: MI, nem pedig az, hogy OK.”⁷⁰

Ez a megállapítása különösképpen rokon vonásokat mutat a demokratikus tábor gondolataival, bár ez felszíni jelenség, hiszen Valujev a szláv népek küzdelmét értelmetlen, céltalan vérontásnak minősíti, melynek kiváltó okai szerte csalóka ábrándok. Szánja őket, sikereket kíván harcukhoz, de minden különösebb meggyőződés, vagy lelkesedés nélkül, és Oroszországot elhatárolja a részvételtől. „Ma híreket kaptunk a montenegróiak tényleges sikereiről. Őt ágyú, háromszáz fogoly — akik között egy bizonyos Oszman pasa is van. Adjon az isten további sikereket nekik is és a szerbeknek is. Nekünk azonban tudnunk kell, hogy a törökökhöz semmi közünk, kizárólag az oroszok, és nem a szerbek vagy montenegróiak iránt vannak kötelezettségeink.”⁷¹ Ebben a meggyőződésében semmi nem tudja megingatni, még a mindenki által előre látott fordulat sem a hivatalos külpolitikai kurzusban. Szeptember 26-án ezt írja: „Tartózkodom a találgatásoktól. Csak egyet tudok, hogy sem világos gondolat, sem pedig erős kéz nyomát nem látom. Így hát legalább saját ügyeimet veszem kézbe.”⁷²

Október elején a tiltakozás hangját nála is felváltja a szelíd beletörődés, de semmiképp nem a helyeslés hangja. „A nép érzéseit többé-kevésbé mesterséges úton ugyan, de felszították. Sok ártatlan áldozatot hoztak a bolgárok. De most már nem lehet diplomáciai jegyzékekkel megelégedni.”⁷³ Ugyanakkor egyáltalán nem lelkesedik a gondolatért. Nem tudja más belátásra bírni II. Sándor október 30-i, a Kremlben elmondott beszéde sem, melyben a cár a moszkvai nemesség és a város képviselői előtt először jelentette ki hivatalosan, hogy Oroszország kész a legvégsőig elmenni Törökországgal szemben annak követelésében, hogy oldja meg keresztény alattvalói problémáit. „Ha ez nem történik meg — jelentette ki a cár —, és azt látom, hogy nem tudjuk megszerezni azokat a garanciákat, melyeket a Portának kellene biztosítania jogos követeléseink teljesítése érdekében, akkor feltett szándékom, hogy önállóan fogok cselekedni, és biztos vagyok benne, hogy ez esetben Oroszország válaszolni fog a felhívásomra.”⁷⁴ Ezek után Valujevet csak jóneveltsége tartja vissza attól, hogy valami felségsértőt ne írjon naplójába. Még így is közel kerül ahhoz, hogy olyasmit vessen papírra, amit nem szeretne maga sem. „Úgy érzem, hogy bolondok házába ke-

68 Uo. t. 2. 375. o., 1876. július 6.

69 Uo. t. 2. 376. o., 1876. július 9.

70 Uo. t. 2. 376. o., 1876. július 9.

71 Uo. t. 2. 377. o., 1876. július 18.

72 Uo. t. 2. 390. o., 1876. szeptember 23.

73 Uo. t. 2. 392. o., 1876. október 8.

74 *Tatyiscsev, Sz. Sz.: Imperator Alekszandr II ... t. II. 310. o.*

rültem. Már alig olvasok újságot... És nem írok le semmit. Semmi mást, csak az esztelenség krónikáját.”⁷⁵ De ezt már nem részletezzük a továbbiakban. Eddig is csak azért idéztük Valujev gondolatait ilyen részletesen, mert a háborút ellenzők táborából ezt tartjuk a legkiforrottabb nemesi álláspontnak. Egy egész társadalmi réteg elképzelései jutnak kifejezésre naplójának lapjain, melynek szavai azonban már nem állíthatják meg a megindult lavinát.

Valujev megtehetette, hogy kitért a háború igenlése elől, hiszen a külügyek felelőssége nem nyomta a vállát, így az ország belső problémáira koncentrálhatott, melyek objektív számbavétele valóban kétségessé tehetette a háború kimene- telét. Ugyanez a szemléletmód egy hadügyminiszter esetében azonban megengedhetetlen volt, s valószínűleg pozíciójának elvesztését is eredményezte volna. Ez tehát az egyik oka annak, hogy D. A. Miljutyin már a bulgáriai esemé- nyek óta, melyekbe nem kívánt beleavatkozni, egyre inkább az aktív cse- lekvést sürgetők oldalára állt. Ezt a lépését számos külső és belső tényező mo- tiválta. Ugyanakkor a fordulat nem látványos módon zajlott le nézeteiben, ha- nem fokozatosan érett, alakult az események nyomása alatt. A helyzet pikan- tériáját fokozta, hogy D. A. Miljutyin hadügyminiszter volt a cári kormány egyetlen mérsékelt liberális nézeteket valló tagja. Ismert politikai nézetei el- lenére II. Sándor egyik legmegbízhatóbb tanácsadója, az orosz hadügyi reform végrehajtója is volt. Intelligens, széles látókörű politikus hírében állott, akinek tevékenysége a korabeli Európában — főként Németországban — rendkívüli érdeklődésre tartott számot.

Próbáljuk meg naplója segítségével nyomon követni azt a folyamatot, mely egyrészt demonstrálja egy hadügyminiszter állásfoglalásának változását, más- részről tartalmaz olyan általános igazságokat is, melyek annak a rétegnek a szemléletváltozására jellemzőek, amelyek fokozatosan jutott el a háború taga- dásától annak igenléséig. Július 22-én naplójába a következőt jegyzi be: „Most már egyre inkább úgy néz ki, maga a cár sem biztos benne, hogy meg lehet őrizni az európai békét. A dologban az a legveszélyesebb, hogy minket is hábo- rúba fognak sodorni akarataink ellenére. Ezt a lehetőséget sugallja Cserkasszkij herceg nyilatkozata is, aki úgy tesz, mintha a moszkvai közvéleményt képvisel- né. Pedig tulajdonképpen azért jött, hogy kipuhatolja, mi történik nálunk, a felsőbb állami vezetés körében.”⁷⁶

V. A. Cserkasszkij herceg mérsékelt liberális beállítottságú államférfi volt az adott időszakban, aki a „második főváros”, Moszkva politikai életében játszott jelentős szerepet. Miljutyin azonban egyre inkább úgy vélte, ha a közvélemény támogatása ilyen erőteljes, talán van lehetőség a sikeres beavatkozásra. Ezért aztán egyre jobban bosszantották azok a hírek, melyek a hadsereg készület- lenségéről kaptak lábra. „Komor hangulatomnak nem kevésbé oka a személyes bosszúság, melyet a hozzám is eljutó, állandóan szállingózó hírek okoznak ar- ról, hogy állítólag nem vagyunk felkészülve a háborúra, nincs se hadseregünk, se puskaporunk, se fegyverünk. Nem fér a fejembe, honnan eredhetnek ilyen hírek.”⁷⁷

Főként a Novoje Vremja terjesztette ezeket a híreket nagy előszeretettel, ezért Miljutyin eléggé haragudott is a lapra. Hogy megcáfolja a híreszteléseket, megbízta a Russzkij Invalid, a hadügyminisztérium orgánuma szerkesztőségét azzal, hogy szerezzen információkat a jelenlegi orosz katonai helyzetről (!), s

75 Valujev, t. 2. 396. o., 1876. november 12.

76 Dnyevnyik D. A. Miljutyina 1876—77. t. II. (a továbbiakban — *Miljutyin*) Moszkva, 1949. 60. o., 1876. július 22.

77 Uo. 64. o., 1876. július 27.

hasonlítsa össze ezt az 1853-as viszonyokkal. „Utastítottam őket, hogy ezek után ajánlják fel az anyagot közlésre egy másik lapnak, például a Golosznak. Végére is kell valamit válaszolni a hazug, és politikai helyzetünkre kifejezetten hátrányosan ható híresztelésekre”⁷⁸ — írja naplójában. Ez a tény olyan szempontból figyelemre méltó, hogy a hadseregbe vonatkozó kérdések a „tiltott témák” között szerepeltek a sajtótörvény értelmében, s kevéssel később, novemberben, egy ágensi jelentés éppen arról számolt be, hogy a Novoje Vremja és a Birszevije Vedomosztyi ellen eljárás indult, mivel ezek a lapok „... megsértették annak a titkos körlevélnek az intézkedését, mely megtiltotta, hogy bármiféle hírt közöljenek a háborús előkészületekről, a katonaság mozgósításáról és felvonulásáról, stb...”⁷⁹ Egy másik hasonló jelentésben olvashatjuk az említett körlevélnek a lényegét is: „A jelenlegi politikai körülmények között — szögezi le a jelentés — (...) olyan intézkedések születnek, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy Oroszország hadi készülődése titokban maradjon. Ez év november 3-án ennek megfelelően az előzetes cenzúra nélkül megjelenő lapok szerkesztőinek írásban kellett beleegyezniük, hogy semmiféle hírt nem publikálnak a hadseregirányítás intézkedéseivel, és különösképpen a hadsereg diszlokációjával és átcsoportosításával kapcsolatban.”⁸⁰

Igaz, Miljutyin előbb teszi ezt a lépést, de szokatlan, hogy éppen a sajtót használja fel a számára kellemetlen hírek megcáfolására, és hogy Oroszország „hadititkait” éppen ő hozza nyilvánosságra, nem sokkal a háború kitörése előtt. Ugyanez, a Miljutyin viselkedését jellemző kettősség figyelhető meg a hadsereg tisztjei körében is. Akik úgy gondolták, hogy cáfolniuk kell a szállongó híreket, készek voltak akár valódi hadititkok közlésére is. „Néhány tiszt — jelenti egy ügynök — a Főparancsnokságról és a hadseregirányítás más hivatalaiból javaslatot tett arra, hogy ellátja a lapokat olyan hírekkel, melyeket azok hivatalos úton nem tudnának megszerezni.”⁸¹ A tisztek másik csoportja és a hadsereg vezetése szemében pedig ugyanez árulásnak minősült, büntetendő cselekedetnek, sőt, ha még az is bebizonyosodott, hogy ugyanezt az ajánlatot a tisztek külföldi lapoknak is megtették — hazaárulásnak is tekinthették, mely a legsúlyosabb büntetést is maga után vonhatta. A tisztek azonban betartották a konspirációs szabályokat, kiletükre — tudomásunk szerint — nem derült fény.⁸²

Miljutyint, a hadügyminisztert, s a főtiszték egy csoportját tehát a közvélemény hangja inspirálta erre a szokatlan lépésre — és a bizonyítás vágya. Ez a jelenség eléggé nehezen illeszthető bele az orosz önkényuralmi rendszerről eddig ismert képbe. A közvélemény hatását ebben az időszakban még a feltétlen tekintélynek örvendő Gorcsakov kancellár is negatív előjellel érezte. „A közvélemény Oroszországban egyre hangosabban mondja ki elégedetlenségét diplomáciánk tétlensége láttán. A kancellár népszerűsége és dicsősége komoly veszélyben forog”⁸³ — írja naplójába Miljutyin. S ennek mintegy alátámasztására a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyiban a jól ismert liberális zszurnaliszta V. P. Burenin (ez esetben Nyina álnéven) egy ágensi jelentés szerint olyan cikket tett közzé, mely „... nem helyénvaló... gúnyolódást tartalmaz a konzervativizmusról és általában diplomáciánk jelenlegi módszereiről, különösen hangsúlyozva a keleti kérdés megoldásának sikertelen orosz kísérletét.”⁸⁴

78 Uo. 65. o., 1876. július 30.

79 CGAOR SzSzsZR f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany. №. 2. 188. 1876. november 26. 1.: 1.

80 Uo. №. 2049. 1.: 31.

81 Uo. 1.: 31.

82 Uo. 1.: 11.

83 *Miljutyin*, 65. o., 1876. július 30.

84 CGAOR SzSzsZR f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany. №. 2188. 1.: 1.

A Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi „bűnébe” Miljutyin is beleesik, bár ő csak naplójában veti papírra ezeket a gondolatokat. „Az utóbbi napokban Varsóban, majd a Jaltába való utazás egész ideje alatt gyakran volt alkalmam együtt lenni Gorcsakov herceggel, hallgatni magyarázatait a diplomáciai konsz-tellációkról a keleti kérdésben, olvasni a különböző helyekről érkező táviratokat, híreket. Ezekből a beszélgetésekből, mindabból, amit olvastam és láttam, azt a következtetést tudom csak levonni, hogy a jelenlegi helyzet egyáltalán nem sugallja diplomáciánk sikeres tevékenységének gondolatát.”⁸⁵

Miljutyin egyébként nem kedvelte különösebben a kancellárt, mivel politikai nézeteik eléggé távol állottak egymástól. A hadügyminiszter ismert mérsékelt liberális nézetei nem tették lehetővé a Gorcsakovval való közeli kapcsolatot, inkább hivatali teendőik közössége parancsolt tiszteletet bennük egymás iránt. De ahol lehetett, ott nem felejtették el, hogy megfricskázzák a másikat. Miljutyin egy alkalommal például ezt írja Gorcsakovról: „Azzal dicsekszik, hogy az ő diplomáciai táviratai egymaguk képesek megvédeni Oroszország érdekeit, hadsereg és pénzügyi támogatás nélkül. De alig kezd élesedni a diplomáciai levelezés tónusa, vagy csak megváltozni a hangneme, ugyanez a Gorcsakov herceg hangosan kezd kiabálni, hogy miért nem áll készenlétben állandóan a hadsereg olyan céllal, hogy amikor szüksége van rá, a segítségére siessen.”⁸⁶

Ez a kritikus helyzet hamarosan elő is állt, s a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi kertelés nélkül szemére vetette a kancellárnak, hogy „... levelezése Európa kormányaival nem más, mint a jóllakott ember beszélgetése az éhes-sel”⁸⁷ — de ez a kijelentése az archívum cenzúraanyagát bővítette csak, nyilvánosság elé nem kerülhetett.

Miljutyin nem tette ki magát hasonló kellemetlenségeknek, igyekezett minden oldalról fedezni magát. A közvéleménynek egyre hangosabban ismételtette, hogy Oroszország felkészülten várja a háborút, ugyanezt II. Sándornak is több ízben előadta, de nem siettetette döntése meghozatalában, sőt, igyekezett visszatartani a túl korai beavatkozástól. Szeptemberben a cár egy heves ki-robbanása után, amikor azzal fenyegetőzött, hogy azonnal aláírja a hadüzenetet, Miljutyin ezt jegyezte naplójába: „Ez a hirtelen sietség ebben a fontos kérdésben igen megijesztett engem... Igyekeztem helyzetünk minden előnyét ecsetelni, de azt is kifejtettem, hogy tengernyi ellenség vesz körül bennünket, és legalább Ausztria szándékát nem ártana ismerni...”⁸⁸

Még egy igen érdekes adalékot tartalmaz Miljutyin naplója 1876 őszére vonatkozóan. Szeptember végén ugyanis felkereste őt egy Porohovcsikov nevezetű moszkvai polgár, aki az ottani Szláv Bizottság tagja, a Szerbiába induló önkéntesek toborzásának egyik lelkes aktivistája volt, az orosz társadalom szlávbarát felbuzdulásának cselekvő részese. Előadta Miljutyinnak, hogy látogatásának oka a nép iránt érzett felelősségtudata, mely arra készíti, hogy nyíltan megmondja: a további határozatlanság a kormány tekintélyét alaposan meg fogja nyirbálni, lépjen tehát a kérdésben határozottan. Porohovcsikov ugyanezzel a gondolattal felkereste Miljutyinon kívül Gorcsakovot, Ignatyevet, sőt, II. Sándort is! Miljutyin megdöbbenése határtalan. „Mikor volt az lehetséges, hogy egy kormánykörökben teljesen ismeretlen nevű személy felkeresse a kormány tagjait, netalán magát az uralkodót azzal a szándékkal, hogy az orosz nép követelésének hangot adjon, vagy tanácsokkal lássa el őket? De a mostani helyzetben — ez előre látható — a Porohovcsikovok frázisai és beszédei igen

85 *Miljutyin*, 73. o., 1876. augusztus 31.

86 Uo. 74. o., 1876. augusztus 31.

87 CGAOR. SzSzSzR f. №. 109. op. №. 1. jegy. hrany. №. 2188. 1.: 1.

88 *Miljutyin*, 77. o., 1876. szeptember 3.

nagy hatást válthatnak ki.”⁸⁹ És ezt a megállapítást az orosz kormány legliberálisabb szellemű minisztere jegyezte fel naplójában!

Ugyancsak furcsának tartotta, hogy II. Sándor nem akarta észrevenni, hogy a trónörökös (a későbbi III. Sándor) a legaktívabb tagja a „cselekvők” táborának. „Ilyen kettősség mellett lehet-e bármiféle határozott tervet számonkérni?”⁹⁰ — teszi fel keserűen a kérdést.

Ugyanezt bizonyítja I. Sz. Akszakov, a szlavofil nézetéről ismert publicista egyik kijelentése is, aki a Moszkvai Szláv Bizottság elnökeként igen jól tudta, hogy a Bizottság anyagi helyzetének stabilitásához nagymértékben hozzájárultak azok a nagy volumenű adományok, melyeket — mivel nyíltan nem lehetett — ezúton bocsátottak Szerbia rendelkezésére az orosz kormánykörök. Pénz, fegyver (még ágyú is!) áramlott ezen az úton Szerbiába, s Akszakov lelkes kijelentése megalapozottnak tűnt: „A Szláv Bizottság háborút visel a Török Birodalom ellen!”⁹¹

Miljutyin úgy vélte, a kormányzat és az uralkodó ezen magatartásának kialakulásában igen nagy szerepet játszott Porohovcsikov „szószátyársága”, mely „... kétségtelenül nagy hatással volt a cásra”.⁹²

Ha ezt a hadügyminiszter, a racionálisan gondolkodó államférfi így látta, nekünk sincs okunk kételkedni abban, hogy a „nép” állásfoglalása ez esetben valóban befolyásolta II. Sándort döntései meghozatalában. Újra megkérte Miljutyint, mondja el véleményét a kialakult helyzetről, mivel „... ő már elveszítette a reményt a kollektív megoldást illetően — írta Miljutyin —, és sajnálatos tudomásul az izolált cselekvés elkerülhetetlen tényét. — En határozottan kijelentettem, hogy magam sem látom a további diplomáciai tárgyalások sikerét biztosítottak, és nyilvánvaló, hogy Anglia és Ausztria—Magyarország háborúba akar minket sodorni, egyedül ránk hárítva minden felelősséget. Fel kell, hogy készüljünk a háborúra, de addig még a diplomáciának vannak kötelességei: biztosítani kell, hogy a háború számunkra a legkedvezőbb feltételek között kezdődjön.”⁹³

Miljutyin tehát fokozatosan jutott el a háború igenléséig, és argumentumai többé-kevésbé jellemzőek a kormány szinte valamennyi, hasonló utat bejárt tagjának gondolkodásváltozására. Ugyanakkor naplója révén az abszolutizmus kulisszái mögé is betekinthetünk, és konstatálhatjuk, hogy korántsem volt olyan abszolút ez a hatalom, mint amilyennek külsőleg kinézett. Idézzünk fel ennek illusztrálására még egy visszaemlékezést Gorcsakov előadásában, egyetlen momentummal, a szerbek segélykérő táviratával kapcsolatban. A Russzkaja Sztarinában megjelent visszaemlékezésében mondja el a kancellár, hogy mihelyst megkapta a táviratot, azonnal továbbította a cárnak. Az uralkodó által egybehívott tanácskozáson mindenkinek állást kellett foglalnia. Gorcsakov utolsóként kívánt hozzászólni. „Mindenki, — még D. A. Miljutyin is — mély együttérzéssel nyilatkozott a szerb népet ért szerencsétlenségről, de egyikük sem — Miljutyin sem — javasolt határozott lépéseket testvéreink megsegítése érdekében. Én ekkor felálltam, és teljes határozottsággal kijelentettem, (...) hogy most nem a szavak és a sajnálkozás ideje van, hanem a tetteké. És elővettem a már előre megfogalmazott táviratot, mely konstantinápolyi követünk számára tartalmazott utasítást.”⁹⁴

Az orosz társadalom jelentős rétegei azonban inkább Miljutyin óvatosságá-

89 Uo., 83—84. o., 1876. szeptember 15.

90 Uo. 86. o., 1876. szeptember 23.

91 Voszpominanyija *Borisza Nyikolajevicsa Csicsserina*. Zemsztvo i Moszkovszkaja Duma. Moszkva, 1934. 78. o.

92 *Miljutyin*, 87. o. 1876. szeptember 23.

93 Uo. 88. o., 1876. szeptember 25.

94 *Russzkaja Sztarina*, 1883. október, 178—179. o.

hoz csatlakoznak és nem tanúsítanak ilyen egyértelmű határozottságot — sem akkor, sem később — a háború lehetőségét vagy hasznosságát illetően. A. V. Nyikityenko professzor, a belügyminisztérium volt tagja, a lelkes szlávpárti irodalmár például szeptemberben még maga sem tudja, mit mondjon. „Jobb kétségek között vergődni, határozatlanságot tanúsítani néhány magasabb szempontot képviselő kérdésben, mint ignorálni, vagy tagadni fontosságukat, jelentőségüket az emberiség szempontjából”⁹⁵ — írta. Október elején azonban már úgy látta, feltartóztathatatlanul sodródik Oroszország a háborúba, melynek kérdése — úgy tűnik — végleg eldőlt. „Aki most nálunk bármiről is véleményt akar alkotni, megbocsáthatatlan hibát követ el. Mindenütt pokoli a lárma, a kiabálás, a hangoskodás, mely minden értelmes hangot elnyom. Ez a mindent elnyomó terror egyik formája”⁹⁶ — jegyezte meg kiábrándultan A. V. Nyikityenko gondolataiban, akinek állásfoglalásai a boszniai felkelés idején még telve voltak lelkes szlavofil nézetekkel, elég komoly változást regisztrálhatunk.

De nemcsak az értelmiség és az uralkodó osztály egy része ment át ilyen pálforduláson. Kezdeti lelkesedés után, a tömegmozgalom fokozódásával, a papság egy jelentős része is retirált és a békét hirdető oldalára állt, mivel félt az előre látható következményektől. Az archívum megőrizte számunkra a Russz-kije Vedomosztyi egy cenzúrázott cikk-részletét, melyben a lap kazányi tudósítója arról számol be, hogy „... az egyházmegyei előjáróság a polgári hatóság javaslatára körlevélben utasította a kazányi egyházmegyében a papságot, hogy ne tartson gyászszertartásokat a háborúban elesett szerb és orosz katonák emlékére, ne tegyen közzé adományozásra szóló felhívásokat a szlávok megsegítésére.”⁹⁷ Majd ugyanezen tudósítás nehezményezi azt, hogy a helyi hatóságok megnehezítik a Szerbiába készülő önkéntesek kiutazását azzal, hogy nem adnak számukra útlevelet, ezért kénytelenek Kazányból Moszkvába utazni, és a Szláv Bizottság közbenjárását kérni.⁹⁸

Milyen következtetések levonását teszik lehetővé a fentiekben elemzett tények? Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Oroszországban a hetvenes években létezett közvélemény, olyan, mely nem feltétlenül egyezett a hivatalos politikai kurzussal, s ez a közvélemény teljesen legális formában hangot adhatott szavának. Ami azonban tovább finomítja a képet az, hogy ebbe az ellenzékbe nem csak a demokraták tartoztak bele, hanem a burzsoázia nagy részén kívül a hatalmon levő uralkodó osztály bizonyos rétegei is. Ezek együttes fellépése olyan hatást volt képes kiváltani, mely számottevően hozzájárult a dinasztikus orosz külpolitika irányának megváltozásához.

A szerbek válságosra forduló helyzete arra készítette az orosz közvéleményt, hogy a fegyveres harc kedvezőtlen kimenetelétől komolyan tartó uralkodót mégis megpróbálja rávenni az aktív politikára. Ebből a megmozdulásból nyilván kimaradtak mindazok, akik az adott időszakban Oroszország belső gondjainak megoldását tekintették a fő feladatnak. Ezek között első helyen kell említeni a demokrata értelmiséget, az alkotmányos monarchia híveinek táborát, és a legfelsőbb állami vezetés bizonyos rétegét, mely elsősorban az ország belügyeiért volt felelős.

A szerb—török háború kimenetele olyan helyzetbe hozta az orosz uralkodót, melyből csak egy út kínálkozott: megpróbálni a maga javára fordítani a kialakult helyzetet. Nyilvánvaló volt, hogy ilyen lelkes és erőteljes társadalmi tá-

95 Nyikityenko A. V.: Dnevnyik v 3-h tomah. Moskva, 1955—56. 3 tom. 396. o. 1876. szeptember 23.

96 Uo. 398. o., 1876. október 8.

97 CGAOR SzSzSzR f. №. 109. op. №. 4. jegy. hrany. №. 481 1.: 2.

98 Uo.

mogatásra nem számíthat akkor, ha egy katonai és diplomáciai szempontból esetleg alkalmasabb időpontra vár, s közben a lelkesedés alábbhagy. Pedig egy újabb orosz—török háborúhoz erre igen nagy szükség volt.

Az orosz közvélemény nagyobbik részének ezen állásfoglalása abból a szempontból is érdekes volt, hogy az akuttá vált belső problémákról időlegesen elvonta a figyelmet, s az óvatosság arra intette a cárt, hogy inkább ebben az irányban tegyen engedményeket, semmint hogy újra a belső gondok megoldásába kelljen elmélyednie, hiszen azok rendezésére még annyi esélye sem volt, mint egy esetleges sikeres háborúra akár egész Európa ellenében is.

A közvélemény hatása tehát kimutatható II. Sándor cár külpolitikai kurzusának alakulásában; korántsem vonjuk kétségbe, hogy végül is a cári akarat döntötte el a végleges lépéseket, de sok tényező utal arra, hogy számos kérdésben finomítani kell még a 19. század egyik európai nagyhatalmának belső működési mechanizmusáról kialakított eddigi — meglehetősen hézagos ismereteken alapuló — elképzeléseinket. Különösen hangsúlyozni kell II. Sándor érájának viszonylag felszabadultabb légkörét, mely I. Miklós és III. Sándor despotikus és korlátolt módszerei és szemléletmódja között még európai mércével mérve is konszolidált időszakot jelent, melyben a cár meghallja a közvélemény hangját, és döntései meghozatalában ez a vélemény nagymértékben befolyásolja, mivel bízik a tettekben megnyilvánuló támogatásban is.

Ez a koncepció meghozta ugyan a kívánt katonai sikert az 1877—1878-as orosz—török háborúban, de ahhoz már kevésnek bizonyult, hogy annak diplomáciai következményeit is saját javára fordíthassa. A berlini kongresszus után újra áthidalhatatlan szakadék tátongott az elkeseredett közvélemény, s a legalább annyira elkeseredett orosz uralkodó között, akinek újra szembe kellett néznie az ország addig mellőzött belső kérdéseivel.